

Олег Яцина,

асистент кафедри українознавства Харківського технічного університету радіоелектроніки, здобувач кафедри історії України Харківського державного університету

## УКРАЇНСЬКА ДОРЕВОЛЮЦІЙНА КНИЖКА В ДЗЕРКАЛІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПРЕСИ (1907-1914)

*Дослідження української книжкової продукції Наддніпрянщини за цей період, через призму дореволюційної преси, досі майже не проводилося. Тимчасом книгознавча тематика, а особливо роль української книжки в процесі національно-культурного відродження регіону відбивалися в періодиці. Це значно доповнює численні праці з книгознавства досліджуваного періоду. При розробці теми автор використав матеріали майже всіх впливових та різноорієнтованих періодичних видань. Це - щоденна газета «Рада» (1906 – 1914)<sup>1</sup>, журнали: «Літературно-науковий вісник» (ЛНВ)<sup>2</sup>, «Украинская жизнь» (1912 – 1917, Москва)<sup>3</sup>, «Дзвін» (1913 – 1914, Київ)<sup>4</sup>, «Рідний край» (1905 – 1916)<sup>5</sup>, тижневики - «Дніпрові хвилі» (1910-1913, Катеринослав)<sup>6</sup>, «Сніп» (1912, Харків)<sup>7</sup>, «Слово» (1907-1909, Київ)<sup>8</sup>, «Книжная летопись» (виходила з другої пол. 1907 р.)<sup>9</sup>.*

Випуск української книги в Наддніпрянщині до революції 1905 р. був офіційно обмежений. Вона виходила напівлегально, незначним накладом, майже винятково художньо-етнографічної тематики, часом російською транскрипцією, що засвідчують періодика [1] і праці з книгознавства [2]. У 1905 р. випуском української книги займалося лише чотири видавництва [3, с.190]. За

дореволюційний період два видавництва випустили всього 26 книг [4, с.87]. Ф.Матушевський писав на сторінках ЛНВ: «Пригадаймо недавнє наше минуле ... чимало знайдеться людей мого віку і товаришів моїх, котрі пам'ятають, як радісно ми вітали копійчане видання шевченкової «Тополі» і брали її на конспіративній квартирі для розповсюдження з-під поли!» [5, с.150].

<sup>1</sup> Виходила в Києві під редакцією Б.Грінченка, згодом М.Павловського та А.Ніковського. Найбільшу фінансову підтримку їй надавав український меценат Є.Чикаленко. Активними співробітниками «Ради» [2, с.60] були С.Васильченко, Д.Дорошенко, М.Лозинський, Ф.Матушевський, Л.Пахрєвський, П.Понятенко, Людмила Старицька-Черняхівська, С.Черкасенко (псевдонім - Провінціал, криптонім - С.Ч.), З.Шевченко, С.Шелухін (Просвітянин) та ін.

<sup>2</sup> У 1907 р. часопис перенесено зі Львова до Києва з метою об'єднання національних сил західних українців та наддніпрянців. Натхненником цих планів і редактором журналу був М.С.Грушевський. Публіцистичний відділ, матеріали якого ми використовували, окрім відомого історика, вели М.Гехтер, С.Черкасенко, Ф.Матушевський, П.Смук (справжнє прізвище Стебницький). Такого ж поступового напрямку дотримувався київський журнал «Світло» (1910 - 1914). Його поява - явище унікальне, оскільки він мав педагогічну спеціалізацію, і це в умовах відсутності рідної школи. Редагував часопис Г.Шерстюк (друкувався під псевдонімом Я.Гетьманчук), а після його смерті в 1911 р. цю справу продовжила його дружина - Л.Шерстюк. Співробітники журналу: Христина Алчевська, Г.Григорієв (псевдонім Г.Наш), Я.Зеленкович (Я.Челіга), М.Левницький, В.Прокопович (С.Волох), Софія Русова, С.Сірополько, С.Шелухін.

<sup>3</sup> Створений українською інтелігенцією для ознайомлення російськомовного читача з національними проблемами України. Редагували часопис С.Петлюра та О.Саліковський. У ньому розміщували свої публікації фактично всі відомі українські діячі національно-

культурного відродження з австрійської та російської України.

<sup>4</sup> Редактор-видавець - Ф.Н.Преподобний, згодом С.Черкасенко. Автори - Д.Донцов, В.Вінниченко, В.Левинський, В.Садовський, Л.Юркевич (псевдонім Л.Рибалка), Д.Антонович.

<sup>5</sup> Тричі змінював місце видання. З Полтави після трагічної загибелі редактора М.Дмитрієва перенесений до Києва, а у роки війни - до Гадяча. Редагувала часопис Олена Пчілка. Колектив тижневика в різні часи складали: М.Гоголь, Б.Грінченко, І.Огієнко, П.Оправхата, А.Кримський, П.Рудченко (Панас Мирний), І.Нечуй-Левицький, Г.Шерстюк та ін.

<sup>6</sup> Його організатор, Д.Дорошенко, певний час учителював у цьому місті. Відповідальні редактори - К.Котов, згодом В.Біднов. Друкувалася в тижневику головним чином місцева інтелігенція: І.Нечуй-Левицький, Д.Дорошенко (псевдонім М.Жученко), Л.Біднова (Л.Жигмайло), В.Біднов (В.Степовий), Є.Вировий (Є.Малий), Т.Митрус (Т.Задніпрянець), М. і Я.Новицькі та ін.

<sup>7</sup> Виходив під ред. М.Міхновського. У тижневику друкувалися К.Бич-Лубенський, П.Осипенко, М.Плевако, С.Порубайнік.

<sup>8</sup> Свого роду ідеологічний попередник «Дзвону». Редагував його С.Петлюра. Видавець - О.Корольов. Автори - В.Гришинський, Д.Донцов, А.Жук (Воячакський), Г.Коваленко (Г.Сьогобінний), І.Мазела, П.Понятенко, М.Порш, В.Садовський.

<sup>9</sup> Видавало Головне управління у справах друку. Подавалася статистика книжкової продукції Росії. Для деталізації даних преси і порівняння було зроблено підрахунки за п'ять років: 1908, 1910, 1911, 1913-1914.

Обмеження на випуск української книги були ліквідовані в кінці 1905 р., коли з'явилися тимчасові правила про друк. В Україні різко зростає книговидавнича діяльність. У 1906 р. вийшло 156 назв літературної продукції [2, с.59]. Але наступний рік приніс політичну реакцію. Новий виборчий закон суттєво урізав політичні права народу. Однак випуск української книги не було заборонено. З початком Першої світової війни розгортаються чергові репресії проти українського руху. Призупинено вихід україномовної періодики, жорстко обмежено випуск книги, прокотилися арешти діячів української культури. Тобто, сприятливі умови для українського друкованого слова тривали лише до 1914 р.

Цю сприятливість можна назвати відносною. В пресі увага читача акцентувалася на адміністративних методах боротьби проти українського видавничого руху різними структурами влади. Ці методи умовно розділимо на: репресії проти видавців, створення перешкод на шляху книги до читача, репресії проти читачів і обмеження зовнішнього доступу друкованого слова в Наддніпрянську Україну. Так, редакція ЛНВ в огляді українського життя в Росії за 1910 р. торкається перепон, які заважають нормальному розповсюдженню преси та книги. Головні з них — це «гидкі політичні і поліцейські обставини. Штрафи, конфіскації, арешти редакторів» [6, с.124], арешти письменників Г.Чупринки, А.Богдана-Сокольського, С.Черкасенка, видання «Ще не вмерла Україна». В іншому огляді розповідається про конфіскацію видань «Кобзаря» і віддання під суд видавців, про вилучення книг «Сьогочасне і минуле» Х.Алчевської та «3 часів поривів і надій» Г.Сьогобічного, про незаконні дії в окремих селах місцевої влади, яка забиравала у селян україномовні книжки [7, с.173]. З українською книгою царська адміністрація боролася під час проведення культурно-просвітніх заходів: на агрономічних курсах, педагогічних семінарах, народних читаннях тощо. Журнал «Світло» інформує читачів про заборону виставки-продажу книг, призначену для літніх педагогічних курсів у 1912 р. в м. Харкові. Водночас українського підручника-читанку Білосусенка «Вінок», випущеного російським видавцем Ситінім, не вилучено з виставки [8, с.27]. «Взагалі держати українську газету чи книгу під теперішні часи стало дуже небезпечним», - писала газета «Рада» [9].

З 1912 р. накочується нова хвиля пресингу на українську книгу. Україномовну літературу з народних бібліотек було передано від земств до Міністерства освіти, що завжди займало антиукраїнські позиції [10, с.59]. Преса сприйняла це як запланований наступ на українські книги. І дійсно. Невдовзі почалося вилучення українських

книг з бібліотек. Газета «Рада» (О.Журба, «Ідейна боротьба з українством») інформує читачів про антидемократичні методи боротьби з українською книжкою, зокрема про наказ директора народних шкіл Київської губернії Плеского щодо їх вилучення з бібліотек [11].

Перекриваються канали доступу книги з-за кордону, передусім з тих українських земель, що перебували під владою Австро-Угорщини. Напередодні світової війни російський уряд установив нове мито на друковану продукцію російською мовою. В результаті ціни на книгу, залежно від її ваги, зростали в півтора і більше разів. Українська преса і, зокрема, «Рада» відзначають, що до російської книги відносять українську, однак у внутрішній політиці уряд діє навпаки, зараховуючи її до неросійської (українці - «іногородці»). По-суті, маніпуляція відбувалася з єдиною метою - нищити українську книжку, чому сприяв такий момент: чим менша книга, тим більше мито накладалося на неї. А саме до цієї категорії належала імпортна галицька книга, яка могла пройти через кордон [12].

Газета «Рада» зазначала, що за відсутності національної школи просвітницьку роль має взяти на себе українська книжка [13]. С.Волох у журналі «Світло» підкреслював, що національне свідоме виховання молоді варто проводити в сім'ї. Тут у нагоді стає добра книжка. Вона сприятиме мовній культурі та формуванню сучасного європейського світогляду [14, с.5-6].

Важко переоцінити значення книги для виховання національно свідомої інтелігенції, зазначалося на сторінках «Ради» [15], ЛНВ [16], «Рідного краю» [17] та інших видань. Особливу вартість для цього становлять книги з українознавчої тематики: історичні праці М.Грушевського та М.Аркаса, «Коротка географія» С.Рудницького, російсько-український словник Уманця, словник української мови Б.Грінченка. Кореспондент «Слова», аналізуючи книговидавничу діяльність київської «Просвіти», наголошує на потребі книжок для робочого люду «в його змаганнях для кращого життя» [18, с.6]. «Дзвін» друкує статті «Середні класи і національне відродження» Л.Юркевича [19], «Пролетарська література у Франції» А.Луначарського [20].

Ідеологічне спрямування часописів у видавничій справі віддзеркалює бібліографія, яку подавали майже всі газети й журнали. Ліберально-демократичні видання мали досить широкий бібліографічний спектр, обминаючи літературу гострої соціально-економічної направленості. Тут є певні відмінності. ЛНВ уважно слідкував за науковими виданнями Наддніпрянщини і Галичини, «Світло» — за педагогічною тематикою, «Рідний край» — за проблемами антисемітизму, «Дніпрові хвилі»

виділяли місцеву тематику, зокрема козацтво, «Сніп» - національну. Часописи марксистського спрямування, включаючи й російськомовні видання, зосереджувалися на соціально-економічних аспектах.

Вагома роль української книги в національному розвитку народу спонукала пресу розглядати різнобічні питання книгознавства: статистику, роботу видавництв, тематичний репертуар, читацьку аудиторію, окреслювати завдання, які б сприяли підвищенню ефективності впливу книги на суспільство. Обсяг статті не дозволяє розкривати всі ці питання, тому звернемося до окремих.

Статистика випуску книги є важливим показником стану книжкової продукції. Найкраще вона була поставлена в «Раді». Тут робився кварталний, піврічний, річний огляди. Авторами статей були: В.Доманицький, З.Шевченко, Г.Салівон (псевдонім Г.Тисяченка). Подані ними статистичні дані дещо різняться, що пов'язано з методикою підрахунків. Про це, досліджуючи статистику дореволюційної книги за матеріалами періодики свого часу, писав М.Низовий [2, с.60]. За нашими підрахунками:

Рік	Кількість назв	Тираж
1908	190	582.770
1910	152	485.730
1911	250	814.351
1913	230	735.350
1914	216	884.240

Ці дані, як і «Ради», не можуть бути повними. Газета пропонувала свої цифри збільшувати на 8-10%, оскільки вони ґрунтувалися на базі даних «Книжної летописи». Збільшується кількість видавництв, що випускають національну книгу. За нашими підрахунками, в 1908 р. їх було 28, а у 1914 – 35. З них на Київ припадало відповідно 16 і 18, який щодо випуску книг і був, по суті, центром національного відродження.

Випускали українську книгу й російські фірми, зокрема видавництва Ситіна, Губанова, Конова-лова і К<sup>о</sup>, які за кількістю примірників виданих книг входили до п'ятірки лідерів. Отже, національна книга стає товаром, від продажу якого можна отримувати прибутки.

До революції 1905 р. вона поширювалася різними, як правило, не державними каналами: через українські книгарні, земські склади, виставки-продажі, почасти лубочниками. Найкраще справу було поставлено в книгарнях. Зростання їх кількості преса цілком справедливо розглядала як факт піднесення ролі української книги в суспільстві, завоювання нею народних симпатій. Саме з цієї точки зору М.Гехтер у своїх статтях у ЛНВ у 1911 й 1912 рр. відзначав появу нових книгарень

у Києві (третья), Харкові, Полтаві, Одесі, Житомирі, Катеринославі, Охтирці, Єлизаветграді, Воронькові Полтавської губернії тощо [6, с.144; 7; с.174].

Зростання випуску книг спричинювало й розширення тематичного репертуару, про що найбільше писала «Рада» (поряд зі статистикою) [21, 22]. Річний огляд та загальну характеристику книжкової продукції зустрічаємо й у ЛНВ, приміром у статті М.Залізняка «Українська популярна література в 1909 р. Література російської України» [23]. У перші роки виходу тижневика «Рідний край» цю роботу намагався виконувати Г.Шерстюк [24]. З появою російськомовної «Української життя» її редакція подавала статистичні дані та короткий тематичний аналіз, передруковуючи їх з «Ради» [25]. Хоча глибокого й систематичного аналізу преса не дає, але визначає загальні тенденції цього процесу: поступово розширюється тематичний репертуар книг, появляються ґрунтовні, наукові видання, збільшуються тиражі окремих книг, з'являються видання українською мовою з різних галузей науки й культури. Це книги з педагогіки (Чепіга Я. «Проблеми виховання і навчання»), журналістики (Левченко Г. «Журнальна праця. Як співробітничати в українських часописах»), філософії (Вінденбанд «Історія нової філософії» / Пер. М.Залізняка), юриспруденції (Крижановський Ф. «Як настановити опікуна над селянином за марнотратство. Як взяти шлюбній жінці окремого паспорта»), природничих наук (збірники природничо-технічної секції Українського наукового товариства в Києві) та ін. Важко переоцінити роль цих піонерів національного книгодрукування у справі вироблення власної термінології, зламу стереотипу меншовартості української мови серед населення України.

Однак наукової літератури все-таки було обмаль. Наприклад, у 1914 р. вийшло лише три книги науково-технічного характеру, по одній з філософії, архітектури, фінансів та словник. У цілому літератури з гуманітарних наук видавалося більше: від двох десятків у 1908 р. до чотирьох у 1914. В.Дорошенко у статті «Український науковий рух в 1912 р.» (ЛНВ) пише: «Як і торік, українська розробляла головню українознавство, рідко торкаючись загальних питань» [26, с.361].

Вивчення різних аспектів буття українського народу має важливе значення і підтвержує факт процесу самопізнання, пошуку свого місця в колі європейських народів. З іншого боку, надмірний ухил до цієї тематики звужував і збіднював українську науку, робив її малопривабливою для інших націй. Зростання кількості наукової літератури свідчить про розширення кола її читачів, передусім інтелігенції та студентства, формування і розширення прошарку національної еліти. З'яв-

ляється елітарна художня література – психологічні романи, авангардна поезія. ЛНВ у 1912 р., аналізуючи загальний стан української літературної продукції за минулий рік, відзначає систематичне видання книг, що мають «капітальний характер». Це «Ілюстрована історія України» та інші праці М.С. Грушевського, «Історія українського письменства» С.Єфремова, багатотомники О.Олеся, Лесі Українки [7, с.174]. Ці твори розійшлися досить великими тиражами, хоча й були дорогими (понад 1 крб.). Статистика книг з такою ціною:

Рік	Кількість виданих книг	Тираж (прим.)
1910	6	10.250
1911	17	31.515
1913	12	39.200
1914	12	43.850

Найбільші тиражі серед наукових видань мали «Ілюстрована історія України» М.Грушевського (6 тис. прим. вартістю 2 крб.) та два випуски «Історії українського письменства» С.Єфремова (усього 5.965 прим. вартістю 2 крб.) Серед художньої літератури поза конкуренцією дорогі видання Т.Шевченка й І.Котляревського накладом по 20 тис. і ціною відповідно 1 крб. 25 коп. та 1 крб. Відносно високі тиражі мали також твори В.Винниченка (від 2 до 4 тис. прим.).

Серед коштовних видань були твори популярних в народі авторів, тож українська еліта мала переважно демократичне походження. Збільшення кількості таких видань за рахунок окремо випущеної книги, а не за назвами, свідчить, по-перше, про несприятливі умови для книговидавчої діяльності, по-друге, обмаль творчої інтелігенції, авторів. Аналогічна картина була і в загальній статистиці книговидавництва.

Яка ж книга займала провідне становище в процесі національно-культурного відродження у даний період? Підрахунки в «Раді» показують, що попереду була проза й поезія. Відносно сильні позиції посідали книги з музичної тематики та сільськогосподарська література. Немало було і лубочних видань. У процентному відношенні кількість книг за тиражем виглядає так:

Рік	Тематика	%
1908	проза	37
	с/г	18
	муз. видання	8
1910	драм.	20
	проза	11
	лубочні	10
1911	поезія	32
	проза	18
	с/г	9
1913	проза	24

	муз. видання	12
	поезія	7
1914	поезія	20
	проза	19
	лубочні	9

Видання прозових та поетичних творів невеликі за форматом і обсягом, досить дешеві. Так, вартість книги від 1 до 10 коп. від загального числа видань у процентному відношенні становила: 1908 р. - 42,5; 1910 - 27; 1911 - 39,3; 1913 - 36,7; 1914 - 48. Ледь не половина всіх книг мали доволі низьку ціну, отже, були розраховані на незаможного читача.

Певне уявлення про читача дає рейтинг авторів. Преса, зокрема ЛНВ, небезпідставно до найпопулярніших з них відносила Т.Шевченка [27, с.320]. У 1911 р. з усього тиражу книг 22,5% припадало на «Кобзар» (183 тис. прим.). Далі за популярністю - книги Б.Грінченка, лубочна література А.Півня, сільськогосподарська Є.Чикаленка. Твори найбільш друкованих авторів були розраховані на широкий загал, вартість книг низька. «Рада» в 1909 р. писала: «Переважає частина українських видань – це книжки для народу, взагалі більшість книг йде на село» [28]. А в статті «Українська книжка і село» зазначається величезний вплив на селян української книги, гуртове читання творів Т.Шевченка, Б.Грінченка, В.Доманицького, М.Грушевського («Про старі часи на Україні») [29]. Тижневик «Сніп» подавав лист із села, де йшлося, що багато селян не знає про існування української книги, однак хочуть знати. Познайомившись з книгою, селяни стають її відданими прихильниками [30, с.3].

«Рада» в статті Гр.Нашого «Яких нам треба тепер книжок» звертає увагу на потреби середньої верстви, до якої відносить сільських учителів, священників, волосних писарів, фельдшерів, учнів середніх шкіл, тобто прошарку, котрий є головним покупцем книги [31]. Цей прошарок потребує не лише художньої, а й науково-популярної літератури. А ось як визначав читача української книги ЛНВ: «Селянство, робітництво, різні горожанські елементи, переважно з малих міст, неначе навперейми поспішають упитись рідним словом. На селі цей рух прокинувся з особливою силою» [27, с.321]. Тож, не заперечуючи, що основною базою для книги було селянство, слід сюди додати дрібну інтелігенцію міста й села. Стосовно робітництва, то, очевидно, може йтися про тих, котрі не втратили зв'язків із селом, а отже, і з українським словом і культурою.

Слід окремо зупинитися на дитячій аудиторії. На сторінках «Ради» анонімний дописувач розповідає про свої враження від продажу книг на сільськогосподарській виставці в Ромнах, де швидко розкуповувалися підручники і дитячі книжки

вчителями й малечею, котра вразила його потягом до знань, до книги. «Скільки за останні рокиросло чудового матеріалу!», - радіє автор [32]. Дитячу літературу випускали різні видавництва. Журнал «Світло» відзначає з цього приводу роботу «Українського вчителя», «Лану», «Молодості». Ставилося питання про створення окремого дитячого видавництва. Напередодні Першої світової війни в Петербурзі з'явилося видавництво «Нашим дітям». За нашими підрахунками, в 1913 р. воно випустило 100 тис. прим. книг - найбільше з-поміж усіх видавництв. Однак наступного року його активність різко впала до 15 тис. прим. (дев'яте місце серед українських видавництв). У 1911 р. «Світло» подає цікаву статтю Ф.Слюсаря, в якій проаналізовано підручники, що вийшли у пореволюційний період [33]. З 1863 по 1905 р. вони взагалі не виходили у Наддніпрянщині, а потреба в них зростала. Висвітлено переваги й недоліки підручників, подано короткі рекомендації щодо їх використання у навчанні дітей, згадано про навчальну літературу, яка вийшла в Галичині.

Отже, українська преса приділяла велику увагу книговидавничій справі, підкреслювала просвітницьку роль національної книги, роль збуджувача національної свідомості. Відзначалося розширення репертуару, суттєвий вплив книги на селянство й дрібну інтелігенцію, а також нечисленну національну еліту. Книга із явища рідкісного перетворювалася в явище буденне. Водночас українській книзі досліджуваного періоду притаманна вузькість репертуару, адже повністю охопити найприхильніші до неї верстви населення заважали несприятливі адміністративні умови. Це підтверджують матеріали преси, де йдеться про недостатнє поширення, а то й відсутність книги в тому чи іншому місті [30, с.3]. Ще не настав час, щоб українська книга йшла нарівні з російською, а тим більше зайняла провідне становище.

1. *Ігнатієнко В.А.* Українська книжка й преса в історичному розвитку // Книга. - 1923. - № 3. - С.3-6; *Єфремов С.* В тісних рамцях: українська книга в 1789 - 1916 рр. - К., 1926; *Єфремов С.* На світанку українських видавництв // Бібліол. вісті. - 1925. - № 1/2. - С.109-111; *Лисиченко Д.* Короткий огляд української видавничої діяльності та книготоргівлі на колишній Катеринославщині // Там само. - 1930. - № 2. - С.57-69; *Дей А.И.* Издательство украинской книги в XIX - нач. XX в. // Книга: Исслед. и материалы. - 1965. - № 10. - С.183-191; *Рудь Н.П.* История украинской книги и книгопечатания: 1905-1917: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. - К., 1972; *Сквирская Л.М.* Тип «народной книжки» в издательской практике на Украине во второй пол. XIX - нач. XX в. // Социальная роль книги. - К., 1987. - С.83-91; *Дорошук Н.А.* Український культурно-національний рух в Російській імперії (кінець XIX - поч. XX ст.): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. - К., 1996.
2. *Низовой Н.А.* Статистика печати на Украине в дореволюционное время // Сов. библиогр. - 1975. - №5. - С. 50-64.

3. *Дей А.И.* Издательство украинской книги в XIX - нач. XX в. - С.190.
4. *Доманицький В.* Український рух в Росії за останні 15 літ // Перший український просвітньо-економічний конгрес у Львові 1909 р. - Львів, 1910. - С.81-96.
5. *Матушевський Ф.* З українського життя // Літ.-наук. вісн. - 1907. - Т.40, кн. 10-12. - С.148-155.
6. *Гехтер М.* Українське життя в Росії 1910 р. // Там само. - 1911. - Т.53, кн.1-3. - С.123-150.
7. *Гехтер М.* Українське життя в Росії в 1911 р. // Там само. - 1912. - Т.57, кн. 1-3. - С.170-191.
8. *Юдич Я.* На літніх Харківських курсах // Світло. - 1912. - Кн.1. - С.25-34.
9. *Єфремов С.* З нашого життя // Рада. - 1909. - 31 січ.
10. *Сірополко С.* Нові правила про народні бібліотеки // Світло. - 1912. - Кн. 3. - С.59-61.
11. *Журба О.* Ідейна боротьба з українством // Рада. - 1914. - 3 трав.
12. Мито на книжки // Там само. - 1914. - 25 трав.
13. Українська книжка в народній книгозбірні // Там само. - 1910. - 1 лип.
14. *Волох С.* Книжка дітям // Світло. - 1910. - Кн. 3. - С.5-10.
15. *Смерека О.* Яких нам треба книг // Рада. - 1911. - 2 листоп.
16. *Матушевський Ф.* З українського життя // Літ.-наук. вісн. - 1907. - Т.40, кн.10-12. - С.340-355.
17. *Краснопільський Т.* Наша праця // Рідн. край. - 1907. - № 32. - С.2-3.
18. *Валентин С.* Що дали робочому люду «Просвіти» і що можуть вони йому дати // Слово. - 1907. - № 6. - С.4-6.
19. *Юркевич Л.* Середні класи і національне відродження // Дзвін. - 1913. - № 2. - С.107-111.
20. *Луначарський А.* Пролетарська література у Франції // Там само. - 1913. - № 10. - С.285-293.
21. *Шевченко З.* Українська література в Росії в 1910 р. // Рада. - 1911. - 28 січ.
22. *Тисяченко Г.* Українська література в Росії за др. пол. 1913 р. // Там само. - 1914. - 1 трав.
23. *Залізняк М.* Українська популярна література в 1909 р.: Література російської України // Літ.-наук. вісн. - 1910. - Т.52, кн.10/12. - С.588-595.
24. *Шерстюк Г.* Українська література в 1907 р. // Рідний край. - 1907. - № 1. - С.11-13.
25. На Украине и вне ее // Укр. жизнь. - 1913. - № 10. - С.83.
26. *Дорошенко В.* Український науковий рух в 1912 р. // Літ.-наук. вісн. - 1913. - Т.61, кн. 1/3. - С.361-374.
27. *Гехтер М.* Українське життя в Росії 1910 р. // Там само. - 1911. - Т.53, кн. 1/3. - С.317-340.
28. З'їзд книгарів та видавців // Рада. - 1909. - 28 черв.
29. *Чернігівець.* Українська книжка і село // Там само. - 1911. - 9 лют.
30. *Черниш О.* Лист до редакції «Снопа» // Сніп. - 1912. - № 25/26. - С.2-5.
31. *Наш Гр.* Яких нам треба тепер книжок // Рада. - 1912. - 3 серп.
32. *П.Ів.* Продаж книжок на сільськогосподарській виставці у Ромнах // Там само. - 1911. - 18 трав.
33. *Слюсар Ф.* Огляд українських шкільних підручників // Світло. - 1911, кн. 2. - С.29-44.